

Габріель Розенталь (Геттінген, Німеччина)

ЦІЛЮЩА ДІЯ РОЗПОВІДАННЯ ІСТОРІЙ:
ДО ПИТАННЯ ПРО УМОВИ РОЗПОВІДАННЯ ІСТОРІЙ
У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕРАПІЇ*

Проведення біографічно-нарративного інтерв'ю є також і певного роду психологічним втручанням. У цій статті я буду розмірковувати над цим. Я запроваджу метод нарративного інтерв'ювання та продискутую таке: що відчують оповідачі, коли розказують свої життєві історії, та інтерв'юєр, що веде бесіду у біографічно-оповідному стилі? Якими є можливості, що їх надає метод ведення бесіди, для початкового процесу зцілення та які з ними пов'язані ризики і небезпеки? Ці питання виникають, зокрема, в контексті дослідницьких інтерв'ю — особливо в контексті моїх інтерв'ю з тими, хто пережив Шоа¹, та їхніми дітьми й онуками — але також у контексті їхнього обговорення. Крім того, я окреслю обмеження методу у спілкуванні з людьми, що переживають гостру життєву кризу.

Багато представників соціальних наук вважають, що якісні (чи відкриті) дослідницькі інтерв'ю не можуть стимулювати процеси змін у респондентах. Твердження, що у якісному соціальному дослідженні ми маємо і будемо уникати втручання, є не тільки досить наївним, але й показує дійсно «комфортну» позицію та брак чутливості до процесів в інтерв'ю з відкритим методом ведення бесіди. За такої позиції соціальний дослідник не має роздумувати над тим, що викликає його/її інтерв'ювання, і бачити, чи є інтерв'ювання, яке він/вона веде, скоріше підтримувальним, ніж обтяжливим для оповідачів. Коли ми проводимо біографічні інтерв'ю, ми частково повинні мати на увазі значні психологічні впливи, які може мати оповідання чиєїсь життєвої історії².

Понад двадцять років я сама проводила біографічні інтерв'ю з дуже різноманітними групами людей³; більше того, я раджу колегам, що використовують цей інструмент з дослідницькими цілями або також у модифікованій формі з метою обговорення й консультування, та тим, хто, як я, працює за допомогою методу ведення нарративної бесіди у полі дослідницького спостереження. Мої інтерв'ю з тими, хто пережив Шоа, та їхніми дітьми й онуками, котрі я провела між 1989 та 1996 рр. у Німеччині та Ізраїлі⁴, і мої інтерв'ю з ветеранами Першої світової війни, котрі повернулися додому травмованими з окопів⁵, крім іншого, привели мене до постійних роздумів про вплив методу ведення бесіди та, понад усе, про розширення

* З дозволу авторки в авторській версії стаття публікується за: *Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling//Qualitative Inquiry. — 2003. — № 9. — P. 915–933.* Переклад з англійської Г. Г. Грінченко та І. Є. Ребрової.

технік розпитування (див. нижче). Мій досвід та передусім відгуки постраждалих, які у деяких випадках лунали кілька років по тому і стосувалися впливів цього спілкування як на них самих, так і на сімейний діалог, переконали мене, наскільки одне чи два біографічних інтерв'ю здатні розпочати цілющі процеси⁶. Протягом року я також проводила інтерв'ю з людьми, котрі втекли зі своїх рідних країн та шукали притулку в Німеччині або котрі жили в досить непевній ситуації з короткотерміновим дозволом на перебування — як-от біженці з Косова⁷. Ці люди переживають гостру життєву кризу. У цьому випадку суттєві обмеження накладаються на те, як проводити біографічно-нарративну бесіду. Те, що до цього часу продовжує піддаватися сумніву в цих бесідах, стосується того, як я веду розмову, а також позитивних впливів докладної розповіді як про страждання, так і про травмуючий досвід та періоди життя. Я стала свідомою того, чому я вважаю певні техніки ведення бесіди важливими — техніки, які, однак, неможливі у цих бесідах. Це, з одного боку, змусило мене думати про правила ведення бесіди та, з іншого боку, про межі мого дуже позитивного досвіду, що стосувався помічної чи лікувальної дії докладного оповідання, котрий я вже описала багато років тому⁸. Для мене стало ясно, що моя оптимістична позиція стосовно докладного оповідання походила з того факту, що до того моменту я інтерв'ювала дуже специфічне коло людей: тобто тих, хто через створені самою людиною катастрофи — наприклад, через Першу світову війну чи переслідування протягом періоду націонал-соціалізму — були травмовані уже десятки років тому, у юності чи підлітковому віці, і з того часу знову більш-менш визначили для себе певний спосіб життя, працювали, одружувалися, ставали батьками, бабусями і дідусями і т.д. Іншими словами, вони тим часом знову жили у більш-менш певному теперішньому та майбутньому⁹. З цього погляду їхня ситуація була дуже відмінною від тих людей, яких я розпитувала зараз. Але тим, що їх об'єднувало, було їхнє втілене у колективному досвіді страждання, приховування якого ні приватно, ні публічно — навіть за загрози насильства — не є необхідним, і розкриття якого, як і називання імені злочинця, не супроводжується почуттям провини. Саме тому те, що вони говорять про акти насилля, які вони пережили, не порівнюване з відкриттям травм тих людей, що у дитинстві зазнали сімейного чи сексуального насильства. Тут терапевти, що спеціалізуються на лікуванні травматичного досвіду¹⁰, слушно попереджають про небезпеку роз'ятрювання травми, якщо це зроблено занадто рано та належним чином не підготовлено, і зауважують загрозову ймовірність повторної травматизації. Дуже обережне ведення бесіди способом, який підтримує розповідь таким чином, щоб підійти якомога ближче до травмуючого досвіду, однак, теж є придатним для людей у стані гострої життєвої кризи. Тут вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спогадами. У кінці моєї статті я обговорюю можливості обережного ведення нарративно-підтримувальної бесіди з людьми у стані гострої життєвої кризи. Проте спочатку мають бути представлені правила ведення біографічно-оповідної бесіди з людьми

у стабільній життєвій ситуації; також буде показаний тип технік розпитування, який ми використовуємо для проведення біографічно-нарративних інтерв'ю. Після цього я обговорю можливості для перших цілющих процесів, що можуть бути обережно застосовані. Вони не можуть, звісно, розглядатися як такі, що є еквівалентними процесам, які відбуваються під час психотерапії, здійснюваної протягом довшого періоду часу. Однак наш досвід роботи з докладними біографічними оповідями або також із веденням біографічно-нарративних бесід з метою терапії показує, наскільки тут можлива лікувальна дія і, понад усе, — позитивний вплив цих бесід на сімейний діалог та окремих осіб.

Як проводити біографічно-нарративне інтерв'ю

Фріц Шутце¹¹ у 1970-х рр. запровадив метод біографічного нарративного інтерв'ю, який утвердився, більшою мірою, у Німеччині як метод інтерв'ювання у полі значно ширшому, ніж виключно соціологічне біографічне дослідження, і був розвинений далі у частині технік розпитування¹². Більшість людей, що вдаються до цього типу дослідження, спочатку беруть до уваги, незалежно від зацікавленень їхньої соціальної науки, цілу розповідь про життя — як з точки зору її походження, так і того, як вона сконструйована сьогодні. Саме тому, коли спочатку дослідник проводить інтерв'ю та реконструює розповіді про життя, він не обмежує себе частинами чи фазами біографії індивіда. Огляд сфер життя особи чи фаз у її житті у контексті всієї біографії — такому, наприклад, як процес міграції чи зазнання переслідувань, може бути здійснений тільки після того, як до уваги було взято структуру всієї розповіді про життя, або її гештальт, а також увесь її повний нарратив.

На початку кожного інтерв'ю з кожною особою ми¹³ переважно просили біографа про наступне: *«Будь ласка, розкажіть мені/нам свою сімейну історію та особисту історію вашого життя; я/ми зацікавлена/зацікавлені у вашому житті в цілому. Усього, що ставалося з вами. У вас є стільки часу, скільки ви захочете розповісти. Я/ми не хотіла/хотіли б ставити якісь запитання зараз. Я/ми тільки зроблю/зробимо деякі нотатки щодо речей, про які ми хотіли б пізніше розпитати вас докладніше; якщо нам не вистачить часу сьогодні, можливе і друге інтерв'ю»*¹⁴.

За цим проханням розказати сімейну історію та історію життя респондента зазвичай іде довга біографічна оповідь (тобто біографічна самопрезентація), що часто триває годинами. Ця так звана «основна оповідь» ніколи не переривається питаннями інтерв'юєрів, але натомість вона повинна підтримуватися паралінгвістичними виразами зацікавлення та уваги, як-от: «мгм» або протягом нарративних пауз через мотивуючі спонування продовжувати розповідь, такі як «І що потім трапилося?», через зоровий контакт та інші фізичні знаки уваги.

Як я поясню далі, ця фаза бесіди є гарним стимулом для травмованих людей, коли ми пізніше намагаємося ініціювати подальші оповіді. Саме у другій фазі інтерв'ю вперше ставиться нарративно-стимулююче питання. Це не означає запитання про точки зору та причини («Чому ви...?», «Чому ви зробили це?», «Чому ви хоті-

ли...?»); натомість це означає надихнути людей на оповідання про фази їхнього життя чи окремі ситуації. Питання мають бути орієнтовані таким чином:

1. Звернення до фази в житті респондента: *«Ви можете розповісти мені більше про те, коли ви були... (дитиною, у школі, вагітною і т. д.)?»* Або, виявляючи зацікавленість у процесі: *«Не могли б ви розповісти більше про ваше перебування в армії, можливо, з перших днів до закінчення вашої служби?»*
2. Звернення до певної теми з життя інтерв'юованого через відкриття темпорального виміру: *«Ви можете розповісти мені більше про ваших батьків? Можливо, з ваших перших спогадів і до сьогодні».*
3. Звернення до певної ситуації, вже згаданої в інтерв'ю: *«Ви згадали ситуацію х ранише, не могли б ви сказати мені/розказати більш детально, що точно сталося?»*
4. Стимулювання оповіді для прояснення аргументу, зробленого раніше: *«Не могли б ви пригадати ситуацію, коли ваш батько поводився авторитарно (коли ви перестали вірити у правосуддя, мир і т. под.)?»*
5. Звернення до події/фази, що не була пережита особисто, або до переданого знання: *«Ви можете пригадати ситуацію, коли хтось говорив про цю подію (як ваш батько помер)?»*

У другій фазі інтерв'ю ми передусім обмежуємося внутрішніми наративними запитаннями, що означає питання, які стосуються того, що вже обговорювалося. Саме у третій фазі інтерв'ю ми повертаємося до наших наукових критеріїв і ставимо зовнішні наративні запитання, що стосуються тем, які нас цікавлять і які ще не згадувалися. Питання, котрі ми формулюємо у другій фазі інтерв'ю, базуються на нотатках, схожих на протокол, що ведуться протягом основної оповіді; це означає, що вони не вводять тем, які ще не порушувалися оповідачем. Ми розуміємо теми або біографічні випадки, що вводяться оповідачем, як запрошення до постановки глибших запитань та не акцептуємо, чи це буде надто збентежливо або складно знову торкнутися тієї чи іншої області. Якщо складні області життя порушені, то ми переважно ставимо питання в умовний спосіб: *«Можливо, ви могли б розповісти детальніше стосовно?...»* чи *«Можна, я запитаю вас про час, коли ви?...»* Якщо наші співрозмовники не перебувають у ситуації гострої кризи, то потім ми намагаємося допомогти їм у пригадуванні досвіду, про який їм важко було говорити чи такого, який вони можуть тільки почасти, фрагментарно пам'ятати. Спочатку ми впевнюємося, що вони хотіли б отримати допомогу у пригадуванні і конструюванні розповіді. Так, наприклад, ми запитуємо: *«Чи ви хотіли б, щоб я допомогла вам у пригадуванні цього?»* Якщо респондент відповідає ствердно, потім у бесіді з людьми, що перебувають у стабільних життєвих ситуаціях, ми частково використовуємо техніку «сценічної пам'яті», як я це називаю, і намагаємося разом з респондентом увійти у ситуацію в минулому та скласти окремі частини разом (див. нижче). Інший тип розпитування — також у наративному стилі — має на меті фантазії та мрії, які ми реконструюємо таким самим чином, як у техніці сценічної пам'яті. Якщо, наприклад, дочка людини, що пережила Шоа, говорить, що вона не знає нічого про період, який її мати провела у концентраційному таборі, тоді ми запитуємо: *«Ви можете пригадати ситуацію, коли ви мріяли про вашу маму у той час?»*

Подальші питання, що стосуються згаданих мрій, будуть стосуватися, як у техніці сценічної пам'яті, певних деталей.

На додаток до цих запитань, що стимулюють оповідь, та запитань, що стосуються сценічної пам'яті, коли йдеться про складні моменти бесіди, коли обговорюється дуже болючий та все ще обтяжливий досвід, коли виявляються сильні почуття, коли респондент плаче, сповнений болю чи злості, тоді ми також використовуємо техніку «активного слухання» з фокусованою на клієнті терапії (*client-centered therapy*)¹⁵. Упродовж «процесу емпатичного розуміння відповіді» ми, слухачі, намагаємося розшифрувати, що сказав респондент, і виявляємо нашу зацікавленість у розумінні та наше бажання бути відкритими до почуттів інших. Таким чином, ми або входимо в теперішні почуття респондента за допомогою таких реплік, як: *«Це все ще досить-таки хвилює вас сьогодні»*, або поділяємо почуття, які респондент переживав у ситуації в минулому, коментуючи це, наприклад: *«У той момент ви почувалися безпорадним»*.

Крім того, що респондент приходить до розуміння свого Я, що я поясню пізніше, основна біографічна оповідь пропонує важливі можливості допомоги слухачеві зрозуміти респондента так само добре, як і під час ведення діалогу. За допомогою уважного слухання протягом основної біографічної оповіді ми відчуваємо стратегії, які оповідачі використовують для компенсації шкоди чи проблематичного досвіду, так само як і теми, яких вони уникають¹⁶. Якщо респондент, наприклад, уникає говорити про вбивство своїх батьків, не згадуючи їхню смерть ніяким чином упродовж основної оповіді, ми потім також не будемо торкатися цього у так званих внутрішніх наративних питаннях. Таким чином, у цій фазі ми не працюємо проти механізмів самозахисту респондента. Проте респондент часто самостійно порушує теми, які оминалися в основній оповіді, протягом першої фази розпитування. З одного боку, це зумовлено обмеженнями розповідання історії¹⁷, а з іншого, почуттям довіри, яке з часом зростає. Респонденти стають дедалі впевненішими в собі; вони помічають, що ми серйозно зацікавлені тим, через що вони пройшли, і що ми не засуджуємо те, про що вони говорять. Якщо у третій частині інтерв'ю ми запитуємо їх про речі, про які вони уникали говорити, наприклад, про долю батьків, у цьому випадку ми також пам'ятаємо, що респонденти можуть продовжувати уникати цього предмета. Ми, таким чином, не змушуємо їх постійно говорити на теми, яких вони уникають. Виходячи з цього погляду на компенсаторні стратегії біографів протягом основної оповіді, ми, слухачі, також отримуємо розуміння як щодо областей серйозних труднощів в оповідях, так і їх безпечних місць¹⁸. Тим часом ми усвідомлюємо, в яких фазах чи областях життя біограф почувався чи відчувається відносно безпечно та захищено, а в яких — ні. Ця інформація є вирішальною для частини розпитування, де ми орієнтуємося за такими правилами: ми підтримуємо процес оповіді про важкий та травматичний досвід, коли він виникає в обговоренні. Ми допомагаємо респондентові конструювати історії і бачимо при цьому, що вони можуть протягом часу розповідатися поза цими ситуаціями. Ми, однак, завершуємо спілкування, коли респондент вичерпно розказав нам про безпечні фази та області в житті.

Говорячи більш детально: якщо оповідачеві складно говорити про свої страждання, але фізичні відчуття та почуття все ще виникають, тобто вони знову існують і через це є настільки обтяжливими, що біограф може лише уривчасто розказати про них, тоді у тісній співпраці з біографом ми намагаємося скласти ці фрагменти в історію разом або допомагаємо йому/їй реконструювати досвід та конструювати історію. Як слухачі ми можемо допомогти оповідачам перенестися у ситуацію в минулому і згадати уривки з власного життя, які ми потім разом спробуємо скласти в історію. За допомогою техніки сценічної пам'яті ми можемо почати з сенсорних та фізичних спогадів-фрагментів і, запитуючи про окремі деталі, поступово розвинути різні сцени, викликаючи спочатку «зовнішнє» оточення — місце, клімат, звуки, запахи, присутніх людей — знову до пам'яті. Це допомагає поступово розвинути просторові умови сцени та, відштовхнувшись від цього, плавно відтворювати ряди подій. Однак якщо все знаходиться в окремих фрагментах, дуже важливим є те, що ми допомагаємо нашим співрозмовникам знаходити реальність у цих фрагментах і також даємо їм зрозуміти, що їхні прогалини у пам'яті є допустимими і що вони також слугують для їхнього захисту. Проте щоб надати їм відчуття, що вони можуть пам'ятати, необхідні додаткові питання, понад усе ті, що стосуються ситуацій із травматичної фази життя, котру респонденти можуть пам'ятати добре. Після того, як ми тематизували ці складні ситуації життя, вирішальним є те, що ми допомагаємо оповідати про свій шлях поза цими важкими ситуаціями та фазами життя. Це означає, що ми не маємо закінчувати розмову, поки тематизується важкий етап. Якщо, наприклад, я говорю з людиною, що пережила Шоа, я не можу закінчити бесіду, поки він/вона послідовно оповідає про час переслідування. Якщо протягом першого контакту стає ясно, що дотримання правила наративного інтерв'ювання не переривати основну оповідь не є можливим, тоді я дію проти цього правила. Саме тому розумне планування часу упродовж інтерв'ю має велике значення для нас. Припустімо, що ми наперед домовилися з респондентом про бесіду, яка буде тривати близько чотирьох годин, а респондент все ще перебуває на фазі переслідування після трьох годин основної оповіді. Я можу втрутитися та попросити його чи її розповісти більше про цю фазу під час другої бесіди, а зараз, в останню годину теперішньої розмови, сконцентруватися на часі, коли його/її було звільнено, та на наступній життєвій фазі, коли життя знову стабілізувалося. Це означає, що після обговорення важкої фази ми у будь-якому разі намагаємося змінити предмет розмови на такий, що знову дасть оповідачеві почуття безпеки. Якщо оповідач розповів про складну фазу чи область у його чи її житті, тоді нашими запитаннями ми шукаємо безпечні області та даємо йому чи їй можливість розповісти про них. Після того, як ми почули цілу основну оповідь, ми, як правило, маємо численні індикатори фаз чи областей, в яких оповідач почувається безпечно та стабільно.

Таке інтерв'ю вимагає — якщо можливо, у два заходи — спілкування від чотирьох до восьми годин. Найчастіше спрямовано і за допомогою техніки сценічної пам'яті ми «входимо» у тяжкий досвід під час другого інтерв'ю, коли вже встановлені стосунки довіри. Багато з тих, хто пережив Шоа, просили про кілька коротших зустрічей,

і для них завершити основну біографічну оповідь за один раз не було можливо; замість цього ми обмежувалися оповідями про певні фази та питаннями, що їх стосувалися. Можна припустити, що за допомогою цих коротших зустрічей ці співбесідники хотіли захиститися від надмірного втягнення у процес пригадування, що змушуватиме їх стикатися зі страшним минулим. Проводячи бесіди з надзвичайно травмованими людьми, ми, інтерв'юери, маємо вирішити, чи цей метод можна застосовувати в його звичайній формі — з основною біографічною оповіддю, що відбувається за одну зустріч.

Для коротших бесід з метою терапії це означає, що вони мають переваги тоді, коли можливі призначення зустрічей, де клієнти можуть обговорити окремі фази свого життя чи окремі теми, і тоді люди, що здійснюють терапію, не повинні прямо просити клієнтів про обговорення важкого чи травматичного досвіду. Однак це не означає, що ми не допомагаємо клієнту розповідати про тяжкий досвід, під час перших зустрічей ми ще не просимо про детальні оповіді стосовно травматичного досвіду, а замість цього просто намагаємося підтримувати плин процесу оповіді — це означає підтримку процесу оповіді за допомогою паралінгвістичних засобів та запитань на кшталт «Що трапилось потім?» Тут треба досягти складної рівноваги між проникненням у страждання клієнта, уникаючи того, щоб зробити опис травми надто поспішним, і утриманням процесу пригадування від переповнення. Виконуючи це, не можна також недооцінити той факт, що певна довіра, яка встановилася протягом одногодинної розмови, є очевидно непорівнюваною з тою, що виникла протягом інтерв'ю, яке тривало кілька годин. З іншого боку, перевагою кількох коротших терапевтичних бесід є те, що протягом довшого процесу, вже після надання біографічної оповіді, клієнт може думати про цю оповідь і переживати її впливи за межами терапевтичної ситуації. Під час наступної зустрічі той, хто здійснює терапію, може також усвідомити дію, яку мають ці бесіди. Це одна з причин того, чому я, на відміну від інших колег, котрі проводять нарративні інтерв'ю, загалом пропоную біографам провести другу бесіду. Кількість прихованого, що має місце, коли викликаються оповіді про травмуючі життєві ситуації, а також старання побудувати відносини довіри також важливі протягом перших розмов, під час яких клієнти пропонують *колективний* травматичний досвід як тему для терапії, оскільки ми не можемо знати, чи існує *інший індивідуальний* травматичний досвід, котрий теж може раптом з'явитися у пам'яті клієнта під час обговорення досвіду масового насильства, — прихований поза цим досвідом.

Цілющі можливості основної оповіді для розуміння особи

Якими можуть бути терапевтичні можливості основної біографічної оповіді для людей, котрі перебувають у стабільній життєвій ситуації? Оскільки співрозмовники спочатку надихаються вести довгу оповідь про особистий досвід, вони можуть структурувати оповідь згідно з критерієм, який вони самі вважають релевантним; процес пригадування підтримується, але рідкісні процеси саморозуміння тут ще не відбуваються. Через розуміння, почуття чи предмети, ми, слухачі, також не сприймаємо

оповідача окремо від його оповіді; тут радше йдеться про самовтілення в оповідях про власний біографічний досвід. На відміну від аргументації та опису, особистий досвід на додаток має ту перевагу, що перебуває ближче до того, що конкретно трапилось і було пережито в минулому у ситуаціях, про які оповідається. Крім інсценування ситуацій минулого, розповідання історії є єдиним шляхом наблизитися до точного відтворення того, що сталося у минулому, чи образу минулого досвіду. Однак швидше слушно те, що аргументація формулюється з сьогоdnішньої перспективи та з позиції її соціальної бажаності. Оскільки, говорячи про досвід, зрозуміло, що ми взаємодіємо більше з нашими спогадами, ніж із слухачами, все ж таки наші пояснення, які стосуються того, що ми пережили, спрямовані саме на співрозмовників. Якщо ми здатні підтримувати біографів у їхніх оповідях без постановки якихось додаткових питань і якщо багато спогадів, про які вони можуть розповісти, легко спливають у їхній пам'яті, тоді можна чітко побачити, як оповіді стають дедалі детальнішими, орієнтація щодо слухачів зменшується, а фізичні спогади стають сильнішими. Хоча з самого початку біографи, ймовірно, розмірковують над тим, як вони збираються представити свою життєву історію, про які області свого життя вони будуть говорити, коли оповідь починається — ці зусилля пропадають. Оповідач усе більше опиняється у потоці пам'яті; спливають враження, образи, чуттєві та фізичні почуття і компоненти минулих ситуацій, але деякі з них не відповідають сьогоdnішній ситуації оповідача, він навіть про них і не думав протягом довгого періоду часу. Таким чином, близькість оповідей до минулого виникає протягом оповідання, і перспективи, цілком відмінні від сьогоdnішньої, показують самі, які з них стали очевидними у частинах аргументації чи у розказаних епізодах. Упродовж цього процесу під час основної оповіді біографи можуть уже отримати певні усвідомлення щодо свого життя, і це може вести до зміни чи перетворення власного на нього погляду¹⁹. Таким чином, біограф, оповідаючи свою життєву історію, може збагнути тенденцію своєї презентації та, наприклад, запитати себе: «Чому я говорю тільки про ті ситуації, у яких я був безпорадним? Чи це означає, що я розглядаю себе тільки як безпорадний об'єкт зовнішніх відносин?» На додаток в основній оповіді завжди виникає усвідомлення такого роду: «Чому я тільки говорю про досвід незгод з моєю матір'ю чи батьком; адже були також і інші ситуації?» Оповідачі можуть потім намагатися опиратися цьому поглядові та шукати інший досвід у своїй пам'яті. Вони можуть також почати розглядати досвід, про який розповідали до цього, виходячи з інших позицій. Цей процес може вести до реорганізації до того переважно прихованої біографічної перспективи, і пережите протягом оповідання життя може у результаті постати більшою мірою активним та самостійним чи дитинство — таким, що мало не тільки негативний, але також і позитивний досвід.

Динаміка потоку оповіді та взаємодії співбесідників також містять можливості для перетворення. Спогади, яких дотепер уникали, можуть прийти мимовільно та вести до вербалізації матеріалу, який раніше не брався до уваги. Просто погляд чи запитальне «мгм» з боку слухача може викликати детальну інформацію стосовно того, що не було ще тематизоване. Вагомий вплив на реорганізацію міститься

у тематизованих частинах переказаної історії життя, котрі до цього моменту були витіснені на периферію свідомості, і ця тематизація виникає майже неухильно, коли біограф віддається пам'яті та потоку оповіді. Якщо йдеться про оповідання досвіду, котрий до часу стримувався за допомогою значних психологічних зусиль, у пам'яті спливають додаткові тематично пов'язані спогади²⁰. Представлений протягом оповіді досвід, який до цього часу приховувався, може прояснити біографові свою відповідність щодо цілого життєвого шляху і змусити його зробити переінтерпретації, що ведуть до зміни у його загальному погляді на біографію. Фріц Шутце вбачає терапевтичний ефект біографічної оповіді переважно у тому факті, що за допомогою рефлексії щодо «взаємозв'язків та переходів травматичних фрагментів досвіду, що були зроблені нарративно очевидними», вони можуть бути використані для «сумісної концепції ідентичності»²¹. Травматичні області життя, які були, до часу, винесені за біографічне самосприйняття, через розповідання та біографічну роботу над ними — у розумінні рефлексії над їхнім значенням у чийсь розповіді про життя — можуть знову бути інтегровані в життєву історію. Незалежна форма цілісної розповіді про життя, що спочатку триває без жодного прямого лінгвістичного втручання з боку слухача, також містить можливість для інтеграції травмуючого матеріалу. Розповідання усєї життєвої історії також допомагає біографові досягти відчуття тяглості. Розриви у розповіді про життя не можуть бути зв'язані, якщо їх не тематизувати; це веде тільки до продовження почуття втраченої тяглості. Цілісна життєва історія може, навпаки, спричинитися до необхідного поєднання окремих фрагментів пам'яті та до інтеграції травматичного досвіду до загального погляду на життя: «...зв'язок між минулим і теперішнім має ключове значення для встановлення почуття тяглості у психологічному одужанні, чи трапляється це спонтанно, чи за допомогою психоаналізу або психотерапії»²². Для тих, хто пережив Шоа, психоаналітик Анна Орнштайн також вбачає важливу можливість зцілення в інтегруванні травматичних фаз життя до розповіді про життя. Тут не слід недооцінювати те, що це вимагає довгого процесу терапії. Проте вичерпна біографічна оповідь вже може зробити перший крок у цьому напрямку.

Про цілющий вплив цілеспрямованого прохання про розповідь

Прохання розповісти про окремі складний чи навіть травматичний досвід та період життя дає біографам відчуття, що ми, слухачі, приймаємо їх у їхніх стражданнях. Далі для них стає зрозумілим, що всупереч їхнім побоюванням, що про це не можна відкрито говорити, це може бути висловлене й тим самим передане, і, передусім, може бути водночас реальним. Так, багато з тих, хто пережив Шоа, кого я інтерв'ювала, часто запитують: «*Чи я дійсно пережив це, чи це, мабуть, сон?*» або «*Чи я просто вигадую це все?*» З цієї точки зору час, коли вони зазнали переслідувань, знаходиться в іншому світі. Якщо ті, хто вижив, спочатку були переконані у тому, що немає каналів трансляції між світом нищення та їхнім сьогодишнім світом, то оповідання відкриває для них міст між обома світами. Оповідання було шляхом перетворення чужого на знайоме, де через акт оповідання невідоме робиться відо-

мим та зрозумілим для обох: для самого оповідача та для слухача²³. Якщо люди не можуть говорити про свій травматичний досвід, тоді вони не можуть поділитися тим, що вони пережили, з іншими і почуваються ніби на відстані так само, як і відчувають виключеність стосовно тих, хто сам не пережив чогось подібного. Чужий досвід виглядає переважно як збагнений, коли він оповідається детально, і як важко збагнений, коли представлені тільки короткі згадки та повідомлення. Поширене упередження багатьох з тих, хто пережив Шоа, — те, що вони не можуть говорити про свій травматичний досвід і що їх не розуміють інші, котрі не перенесли чогось подібного, — було додатковим тяжким психологічним навантаженням. Відчуття відчуженості та неналежності в результаті травматичного досвіду²⁴ досягається чи змінюється цією нездатністю говорити.

Багато з моїх співбесідників були потім також дуже здивовані, коли вони — найменш частково — виявилися здатними говорити про переслідування, котрі вони пережили. Один з моїх співрозмовників після інтерв'ю висловив це так: *«Я ніколи не думав, що оповідати може бути так просто»*. Але багато з них запитували мене під час наступної зустрічі: *«Що ви зробили зі мною, що я говорив так багато? Ви навіть не ставили ніяких питань!»* Вони постраждали від їхньої попередньої неспроможності говорити і не думали, що вони можуть подолати це. Розповідаючи історію свого життя, вже протягом основної оповіді вони часто усвідомлювали, що вони можуть оповідати без жодної допомоги і що їм потрібна тільки увага та натхненний слухач. Призначення додаткових зустрічей для інтерв'ю показали мені, що перше спілкування викликає величезну кількість інших спогадів і що біографи дійсно зауважують свою раніше пригнічену потребу говорити про те, що сталося. Через досвід інтерв'ю деякі з тих, хто вижив, потім знаходили в собі сміливість говорити також з іншими людьми про переслідування у минулому та починали порушувати мовчання у своїх сім'ях. Одразу після нашого спілкування декотрі з них говорили зі своїми дітьми чи навіть онуками; іншим потрібно було кілька років, упродовж яких вони постійно робили перші обережні спроби. У деяких родинах я могла спостерігати чи навіть брати участь у цьому процесі початку сімейного діалогу. У 1989–1990 рр. в Ізраїлі я проводила перші інтерв'ю з тими, хто вижив, і підтримувала контакт з багатьма з них протягом років за допомогою пошти. Я відвідувала багатьох із них, коли була в країні. Я бачила, як поступово цей процес починання діалогу мав місце у сім'ях. Так, багато зі співбесідників спочатку просили у мене після багатьох років копію записів інтерв'ю, щоб дати своїм дітям чи щоб пояснити їм щось. В інших родинах діти зверталися до мене після смерті своїх батьків та просили мене поговорити з ними. У більшості родин моїх співбесідників в умовах нового проекту між 1992 та 1996 рр. мої колеги і я опитували друге і третє покоління цих родин, а також проводили сімейні інтерв'ю²⁵. Тут ми знову бачили сильний вплив, який біографічно-нарративні інтерв'ю можуть мати на осіб і на сімейний діалог.

Повертаючись назад до впливу вичерпної біографічної оповіді: досвід такої оповіді може, як уже наголошувалося, привести до усвідомлення потреби поділитися почуттями та стражданнями, відштовхуючись від нездатності говорити. Але розпитувальна

частина бесіди є також дуже важливою. Якщо ми не будемо спрямовано ставити питання, що стосуються дуже обтяжливого досвіду, який тільки почав окреслюватися в розповіді, тоді виникне небезпека зростання відчуття виключеності та інакшості, що базується на цьому досвіді. Нездатність травмованих людей говорити не може розглядатися тільки як початковий наслідок травматизації; вона походить значно більше від потреби інших людей забути і не мати справи з болем, пов'язаним зі спілкуванням з тими, хто пережив насильство. Лео Ейтінгер²⁶, котрий як психолог працював з тими, хто пережив Шоа, описує конфлікт інтересів між травмованими людьми та іншими таким чином: «Як і у випадку з дуже неприємним досвідом, війна та жертви є тим, що спільнота хоче забути; завіса забуття опускається над усім болючим та неприємним... Ми знаходимо обидві сторони лицем до лица; з одного боку — жертви, котрі очевидно бажать забути, але не можуть цього зробити, а з іншого — всі ті, з сильною та часто несвідомою мотивацією, котрі не тільки прагнуть забути, але й досягають в цьому певного успіху. Цей контраст проживається щоденно і часто є дуже болючим для обох сторін»²⁷.

Через це дуже важливо, щоб ми, інтерв'юєри чи терапевти, далі не збільшували досвід травмованих людей стосовно тих інших, які не хочуть чути, що ці травмовані мають сказати про насильство, через яке вони пройшли. Тому ми маємо бути особливо уважні до цих виявів та свідомі власного бажання зрозуміти тих, хто оповідає про досвід насильства. Це також вимагає досягнення балансу між обережним розпитуванням та таким, що стимулює оповідь про дуже обтяжливі спогади. Наша обережність не має уникати страхів і заборон наших співбесідників. Співрозмовники іноді також натякають на досвід насильства, щоб перевірити, чи ми як слухачі готові обговорювати його. Однак ці посилення також показують хитання оповідача між бажанням говорити та бажанням зберігати мовчання. З одного боку, заторкування певного досвіду, про який вони, очевидно, ще ні з ким не говорили, викликає потребу поділитися, але з іншого боку, вони бояться артикуляції цього досвіду, як бояться й нерозуміння з боку слухача.

Дуже обережне слухання є необхідним, щоб увійти у ці посилення у розпитувальній частині й підтримати біографа, коли він/вона говорить про досвід, що стоїть за ними. Якщо посилення представлені тільки фрагментарно та суперечливо, роботу біографів буде полегшено, якщо ми допоможемо їм сконструювати оповіді. Якщо досвід не може бути артикульованим, тоді є небезпека того, що жертви застрягнуть у тому, що вони пережили, і залишаться нездатними дистанціюватися від того. Але переживання минулого віддалено від теперішнього є також маломожливим: «Акт відтворення розміщує минуле на певну відстань від теперішнього часу оповіді та заповнює часову прогалину»²⁸. На додаток до терапевтичної дії майже фізичного дистанціювання від того, що було пережито, через конструювання історії, котра зараз може розглядатися оповідачем та слухачем як ціль, те, що оповідається, вимагає реальності і довіри. У розповіді про обтяжливий та травматичний досвід і для оповідача, і для слухача очевидним є те, як акт розповідання та супровідний рух від нездатності говорити ставить існуючі почуття та фізичні відчуття оповідача на від-

стань від того, що було пережито. Відновлення почуттів та плач є вирішальними для дистанціювання від минулого через оповідь і, поки оповідь триває, — для проговорювання себе з лінійності досвіду часів переслідування. Оповідач може таким чином виявити, як теперішнє вирізняється з минулого, однак без втрати минулого як частини власного життя. Через нарацію минуле виявляється більш реальною та осяжною частиною розповіді про життя. Минуле не має бути закритим — у значенні «зачиненим», — але має натомість бути придатним для розуміння як життя прожите, котре відділяє себе від життя теперішнього, але при цьому простягається в нього. Таким чином, важливим є не бажання обов'язково усунути сліди минулого у майбутньому, але натомість вміння приймати їх таким чином, щоб людина могла інтегрувати їх до свого щоденного життя. Ми, інтерв'юери чи терапевти, уникаючи психопатологічних діагнозів, можемо допомогти біографам розглядати ці сліди як нормальні наслідки аномального минулого, як біографічну роботу щодо травматичного досвіду. Проходячи біографів розповісти про досвід, пов'язаний із травматизацією, можна досягнути цього моменту неусвідомлюваного зв'язку між «симптомом» та пережитим. Сліди минулого можуть, таким чином, бути прийняті як виправдані та відповідні реальності. Наприклад, одна жінка, яка пережила Голокост, говорила мені, що вона має такий пунктик щодо черевиків, що вона постійно хоче купувати собі їх, і що вона вже збрала купи мештків у своєму помешканні. Вона вважає, це ознака того, що вона втратила глузд. Я попросила її відповідно до запиту про оповідь розказати: «Ви можете пригадати ситуацію у таборі, що подібним чином торкалася черевиків?» Оповідачка описує, як одного разу у таборі вона загубила одну зі своїх колодок і знала, що якщо вона не зможе «організувати» нову того ж дня, то опиниться у дуже складному становищі. Вона змогла знайти другий черевик, і це врятувало її життя. До цього моменту вона ніколи не думала, що це пов'язано з біографічно релевантним досвідом. Через цей приклад стало ясно, як можна розуміння чужої біографії — чи біографічного діагнозу — співвідносити з саморозумінням біографії. Перевага проведення біографічно-оповідної бесіди полягає, очевидно, в тому, що через процес оповідання стає можливим саморозуміння, котре має місце, наскільки можливо, без інтерпретацій інтерв'юера чи терапевта.

Спілкування під час гострої життєвої кризи

Далі я хотіла б коротко обговорити ступінь, за якого бесіди з людьми у стані гострої життєвої кризи, котрі втекли зі своїх рідних країн і котрі були, зокрема, жертвами переслідувань, вимагають обережнішої процедури розпитування, ніж та, що тут обговорювалася. Важливою відмінністю від процедури, що обговорювалася вище, є та, що ці люди менш здатні вдаватися до вичерпної біографічної оповіді та протягом бесіди частково фокусуються на тяжкій фазі життя у своїй рідній країні чи відповідній ситуації у Німеччині. Сьогоднішня криза зумовлює їхнє думання та почуття такою мірою, що вдвляння назад у минуле, що передувало травматичним подіям, у минуле, що було безповоротно зруйноване, є сьогодні надто болючим.

Роздумування щодо того, чи в певний момент буде можливо знову скласти до купи частини втраченого минулого, є в цій ситуації ще надто травматичними. Але, з іншого боку, люди, що перебувають у фазі ретравматизації чи у фазі з подальшою травматизацією²⁹, котрі живуть у ситуації незакоріненості та із зіпсованим теперішнім і майбутнім, — ці люди мають потребу поговорити про те, що вони пережили та все ще переживають. Саме тому не обговорювання травматичного досвіду, набутого перед втечею, та пов'язаний із цим страх депортації є тими чинниками, що зумовлюють повторне травмування у країні, що приймає. «Травмовані люди залежать виключно від милості свого оточення. ...є глибока та переважно невисловлювана потреба у тому, щоб травматизація була побачена, була сприйнята»³⁰. Біженці та ті, що шукають притулку, котрі до сьогодні заявили про свою готовність дати інтерв'ю мені чи комусь із моїх колег, хотіли розказати про свій болючий досвід та бути прийнятими і визнаними зі своїми стражданнями та страхами.

З цього типу життєвих криз, де водночас і погляд в минуле, і погляд вперед у майбутнє є травмуючим, але одночасно існує потреба говорити про кризу, з'являються суттєві виклики щодо ведення біографічно-нарративної бесіди. Оскільки переважно ми не маємо основної біографічної оповіді, нам не вистачає дуже корисної можливості звертатися до прихованих періодів життя, сімейної історії та шоденного буття респондента. Фокус на пережитому стражданні завдячує теперішній життєвій кризі, і тому буде досить проблематично наполягати, щоб ціла життєва історія була розказана. Ми маємо бути готові до того, що складний та травматичний досвід, швидше ніж стабілізуючі спогади, — це те, що буде переважно згадуватися.

Так, у проведенні бесід ми маємо досягати балансу між підтримкою оповідача, коли вона/він говорить про незагоєні страждання, та водночас стежити за тим, щоб респондент не поринав надто глибоко у травматичні спогади. Саме тому насамперед можна рекомендувати концентруватися на забезпеченні паралінгвістичної підтримки для тематизації ситуацій насильства, в яких респондент постраждав, через які був запрошений до бесіди та які продовжують зумовлювати травматизацію спогадів та образів, а також обережно та делікатно просити респондента розповісти про досвід насильства й уникати деталізованих питань про травматичний досвід. Багато простору має бути дано обговоренню страхів, що стосуються теперішньої життєвої ситуації — зокрема, за допомогою методу активного слухання. До того ж особливо високий рівень уваги має супроводжувати пошук стабілізуючих моментів у теперішній життєвій ситуації. Це стосується ретравматизуючої ситуації³¹ непевного права поселення, теперішнього страху депортації, того, що теперішнє зумовлене не тільки надзвичайно важким минулим, воно також зіпсоване неясним та непередбачуваним майбутнім. Біженці та ті, хто пережив переслідування, потребують прихильної настанови соціальних дослідників, чого вимагає від психотерапевтів, серед інших, Девід Бекер³². Стосовно «небайдужості щодо жертв» Бекер наголошує, що прихильний терапевт має приймати політичні реалії та «важливість ставлення до наших клієнтів з активної позиції, порушуючи мовчання та жорстокість режиму». В. Віртген, котрий працює лікарем-психотерапевтом у одному з допомогових центрів для

біженців та жертв переслідувань у Мюнхені, робить із цього такий висновок: «У цьому розумінні саме тому й необхідно намагатися втрутитися там, де владні структури в умовах законів про притулок не забезпечують травмованих біженців та тих, хто пережив переслідування, адекватною допомогою і захистом, а замість цього призводять до подальших травмувань»³³. Через це інтерв'юєр також потребує знати про можливі травматичні умови життя у країні, що приймає, так само, як і в рідній країні респондента. У бесідах із тими, хто пережив переслідування, через наші запитання треба уникати нагадування про їхню тяжку теперішню ситуацію стосовно властей чи навіть ситуації переслідування у минулому. Інтерв'юєри та терапевти мають також делікатно та стримано ставити питання стосовно ситуації насильства, котрі пережили респонденти, так, щоб ці питання не містили ніяких посилень на ситуації допитів у минулому. Ми також маємо бути свідомі того факту, що картини, які малюють травмовані люди, — як за умов індивідуального, так і колективного досвіду насильства — переважно є наслідком очікувань їхнього оточення, а у випадку з пошукачами притулку в Німеччині нерідко є соціальним продуктом критерію права на притулок та допитів, пов'язаних із цим. Саме тому ми, інтерв'юєри та терапевти, потребуємо знати умови цих допитів та понад усе роздумувати над тим, до якої міри наші власні інтереси у веденні бесіди можуть співвідноситися із ними. У бесідах із тими, хто пережив сексуальне насильство, цього чітко вимагає, наприклад, Мері Р. Харвей та її колеги: «Хоча надання сенсу власним історіям травм є завданням, яке має розв'язувати кожен, хто пережив сексуальне насильство, самостійно і для себе самого, цей процес є очевидно та неминуче соціальним. Тобто їхні історії розказуються і переказуються іншим, і форма та зміст їхніх історій відображає їхні життєві ситуації. Через це ми радили дослідникам та лікарям — і це такою ж мірою стосується друзів та членів родини — бути розважливими щодо їхніх власних обраних історій»³⁴. Через небезпеку створення посилення на допит та ситуацію розпитування, а понад усе через ситуацію гострої життєвої кризи рекомендується у таких бесідах уникати техніки сценічної пам'яті та замість цього більше працювати з нарративним розпитуванням, котре переважно підтримує оповідь респондента та за допомогою техніки активного слухання робить можливим висловлення свого почуття. Поза та понад тим, через повагу до дослідження та зіцлення потрібні подальші роздуми над можливостями та обмеженнями нарративного розпитування.

Я також хотіла б наголосити на улюбленій фразі багатьох соціальних дослідників: щоб провести біографічно-нарративну бесіду, котра завжди є втручанням, необхідне тренування. Це остання за номером, але не за значенням вимога нашої етичної відповідальності перед респондентами.

¹ Шоа (Shoah) — поряд із Катастрофою та Голокостом — один із термінів, що позначає трагедію єврейського народу у Другій світовій війні, у перекладі з івриту — «страшне руйнування, катастрофа, нещастя». Останнім часом івритський термін набуває дедалі більшого поширення у європейських мовах. (Прим. ред.)

² У біографічному дослідженні ми розрізняємо історію життя (life history) та розповідь про життя (life story). Під розповіддю про життя ми розуміємо чийсь особисту життєву історію як таку, що розказується комусь іншому в спілкуванні чи як написану в теперішньому часі. Історія життя відсилає до пережитих особою ситуацій.

³ Моє дослідження реалізовано в рамках біографічного підходу, котрий почав заново встановлюватися у 1970-х як у німецькій соціології (див.: *Kohli M. Biographical research in the German language area//A Commemorative Book in Honor of Florian Znaniecki on the Centenary of His Birth/Ed. By Z. Dulcewski. — Poznan, 1986. — Pp. 91–110.; Apitzsch U., Inowlocki L. Biographical Analysis: A German School? The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples//The Turn to Biographical Methods in Social Science/Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. (Eds.). — New York; London, 2000. — Pp. 53–70; Rosenthal G. Biographical Method — Biographical Research//Qualitative Research Practice/Ed. by C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium, D. Silverman. — London, 2004. — Pp. 48–64), так і на міжнародному рівні (див.: *Biography and Society/Ed. by D. Bertraux. — Beverly Hills, CA, 1981; Bertaux D., Kohli M. The Life Story Approach: A Continental View//Annual Review of Sociology. — № 10. — 1984. — Pp. 215–237; Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. A Biographical Turn in the Social Sciences? A British-European View//Cultural Studies — Critical Methodologies. — 2002. — № 2(2). — Pp. 245–269; Denzin N. K. Interpretive Biography. — Newbury Park, California, 1989).**

Психологія також почала заново відкривати біографічний підхід. На міжнародному рівні роботи (назвемо тут тільки кілька імен) привели до нового відкриття розуміючої (verstehende) психології і перш за все — усього біографічного дослідження, що послуговується наративними методами (див., наприклад: *Bruner J. Acts of meaning. — Cambridge, Mass., 1990. — Pp. 99–138; Storied lives. The cultural politics of self-understanding/Ed. by G. C. Rosenwald, R. L. Ochberg. — New Haven, 1992; McAdams D. The stories we live by: Personal myths and the making of the self. — London, 1993).* Нещодавно концепція наративної ідентичності отримала більше уваги, і були запропоновані досить добре розроблені версії концепту (*Holstein J. A., Gubrium J. F. The self we live by. Narrative identity in a postmodern world. — New York/Oxford, 2000).*

⁴ *The Holocaust in three generations. Families of victims and perpetrators of the Nazi regime/Ed. by G. Rosenthal. — London, 1998.*

⁵ *Rosenthal G. German war memories: Narrability and the biographical and social functions of remembering//Oral History. — 1991. — № 19 (2). — Pp. 34–41.*

⁶ Ден Бар-Он обговорює подібний досвід, а також надзвичайний позитивний вплив, що його справляє процес розповідання життєвих історій у діалогових групах з нащадками тих, хто пережив Голокост, та нащадками нацистських злочинців; це також стосується його недавньої роботи з групами, що включали учасників з Палестини, Ізраїлю, Південної Америки та Північної Ірландії (див.: *Bar-On D. Encounters between descendants of Nazi perpetrators and descendants of Holocaust survivors//Psychiatry. — № 58 (3). — 1995 — Pp. 225–245; Bridging the Gap. Storytelling as a way to work through political and collective hostilities/Ed. by D. Bar-On. — Hamburg, 2000).*

⁷ *Rosenthal G. Biographisch-narrative Gesprächsführung: Zu den Bedingungen heilsamen Erzählens im Forschungs- und Beratungskontext//Psychotherapie und Sozialwissenschaften. Zeitschrift für qualitative Forschung. — Göttingen, 2002. — S. 204–227.*

⁸ *Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* — Frankfurt a. M., 1995. — Pp. 167–185.

⁹ Більшість моїх респондентів ніколи у своєму житті не проходили курсу психічного лікування.

¹⁰ *Reddemann L., Sachsse U. Imaginative Psychotherapieverfahren zur Behandlung in der Kindheit traumatisierter Patientinnen und Patienten//Psychotherapeut.* — 1996. — № 41. — Pp. 169–174; *Sachsse U. Selbstverletzendes Verhalten. Psychodynamik — Psychotherapie. Das Trauma, die Dissoziation und ihre Behandlung.* — Göttingen, 1999.

¹¹ *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung//Kommunikative Sozialforschung/Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.).* — München, 1976. — S. 159–260; *Schütze F. Biographieforschung und narratives Interview//Neue Praxis.* — 1983. — № 3. — S. 283–294.

¹² *Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* — Frankfurt a. M., 1995. — S. 186–207. Техніка нарративного розпитування сьогодні також посилено використовується з метою зцілення та терапії (пор.: *Loch U., Schulze H. Fallanalysen als handlungsmethodisches Setting in der Sozialen Arbeit//Grundriss Soziale Arbeit/Thole W. (Hrsg.).* — Opladen, 2002).

¹³ Деякі інтерв'ю проводилися двома інтерв'юерами.

¹⁴ Більш структурована форма: «Ми цікавимося історіями життя дітей тих людей, хто пережив Голокост (чи людей із хронічними хворобами). Будь ласка, розкажіть мені вашу життєву історію. Будь-що...»

¹⁵ *Gordon T. Teacher effectiveness training.* — New York, 1974; *Rogers C. R. Client-centered Therapy.* — Boston, 1951.

¹⁶ Ми можемо також говорити про захисні механізми. Але у біографічному дослідженні ми уникаємо поділу на свідоме подолання та неусвідомлені захисні механізми, і загалом говоримо про біографічні компенсаційні стратегії. Ці стратегії, котрі покликані зменшити навантаження, є частиною «біографічної роботи» чи «біографічного структурування», що необхідні для інтерпретації окремої історії життя і, таким чином, надають їй смисл (пор.: *Fischer-Rosenthal W. Address Lost: How to Fix Lives. Biographical Structuring in the European Modern Age//Biographies and the division of Europe/Ed. by R. Breckner, D. Kalekin-Fishman, I. Miethe.* — Opladen, 2000. — Pp. 55–75). Див. також дискусію про біографічну роботу у: *Gubrium J. F., Holstein J. A., Buckholdt D. R. Constructing the life course.* — New York, 1994. — P. 155.

¹⁷ *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung//Kommunikative Sozialforschung /Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.).* — München, 1976. — S. 159–260; *Hermanns H. Narrative Interviews — A New Tool for Sociological Field Research//Folia Sociologica.* — 1987 — № 13. — Pp. 43–56.

¹⁸ Ця процедура має певну подібність до технік, використовуваних для встановлення безпечного «духовного» місця: «Більшість пацієнтів свідчить, що дітьми вони ходили у певні місця, у місця, які виявлялися безпечними для них (тобто у ліс або на особливі луки), чи що вони душею йшли до місця, де вони почувалися у безпеці. Ця здатність реактивується у терапії» (*Reddemann L., Sachsse U. Imaginative Psychotherapieverfahren zur Behandlung in der Kindheit traumatisierter Patientinnen und Patienten//Psychotherapeut.* — 1996. — № 41. — Pp. 172). Захсе також намагається викликати спогади, з якими пов'язаний

хороший та безпечний досвід (див.: *Sachsse U. Selbstverletzendes Verhalten. Psychodynamik — Psychotherapie. Das Trauma, die Dissoziation und ihre Behandlung.* — Göttingen, 1999. — P. 60). Однак, у цьому порівнянні, слід наголосити, що названі дослідники проводять багато сеансів для встановлення цих «безпечних місць».

¹⁹ Ці розмірковування базуються на феноменологічному концепті гештальттеорії про діалектичне співвідношення між досвідом — пам'яттю — оповіддю (*Rosenthal G. Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* — Frankfurt a. M., 1995).

²⁰ *Schütze F. Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens//Biographie und soziale Wirklichkeit/Kohli, M., Robert, G. (Hg.).* — Stuttgart, 1984. — S. 78–117.

²¹ Там само. — S. 108.

²² *Ornstein A. Survival and recovery//Psychoanalytical Inquiry.* — 1985. — № 14. — Vol. 5. — P. 107.

²³ *Matthes J. Zur transkulturellen Relativität erzählanalytischer Verfahren in der empirischen Sozialforschung//Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* — 1985. — № 37. — Pp. 310–326; *Schütze F. Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung//Kommunikative Sozialforschung/Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.).* — München, 1976. — S. 159–260.

²⁴ *Herman J. L. Trauma and recovery.* — New York, 1992.

²⁵ *The Holocaust in three generations. Families of victims and perpetrators of the Nazi regime/Ed. by G. Rosenthal.* — London, 1998.

²⁶ *Eitinger L. The Concentration Camp Syndrome and Its Late Sequelae//Survivors, Victims and Perpetrators/Ed. by J. E. Dimsdale.* — New York, 1980. — P. 159.

²⁷ Цит. за: *Herman J. L. Trauma and recovery.* — New York, 1992. — P. 18.

²⁸ *Röttgers K. Die Erzählbarkeit des Lebens//Bios.* — 1988. — № 1 (1). — S. 10.

²⁹ *Keilson H. Sequential traumatization in children.* — Jerusalem, 1992 (німецькою мовою вперше опублікована 1979 р.).

³⁰ *Müller-Hohagen J. Auf den Spuren des Traumas. Perspektiven aus der praktischen psychologischen Arbeit//Trauma — Wahrnehmen des Unsagbaren. Psychopathologie und Handlungsbedarf/Wirtgen W. (Hg.).* — Heidelberg, 1997. — P. 17.

³¹ Щодо ретравматизуючих умов життєвих ситуацій тих, хто шукає притулку у Німеччині, пор.: *Weber R. Extremtraumatisierte Flüchtlinge in Deutschland. Asylrecht und Asylverfahren.* — Frankfurt/Main; New York, 1998.

³² *Becker D. Dealing with the Consequences of Organized Violence in Trauma Work//The Berghof Handbook for Conflict Transformation, 2000. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, див.: <http://www.berghof-center.org/handbook/becker/index.htm>*

³³ *Wirtgen W. Überlebende von Folter in der Asylgesetzgebung//Trauma — Wahrnehmen des Unsagbaren/Ed. By W. Wirtgen W.* — Heidelberg, 1997. — S. 85.

³⁴ *Harvey M. R., Mischler E. G., Koenen K., Harney P. A. In the aftermath of sexual abuse: Making and remaking meaning in narratives of trauma and recovery//Narrative Inquiry.* — 2000. — № 10 (2). — P. 308.